

Civakodó civisek

Mátay Mónika: *Törvényszéki játszmák. Válás Debrecenben 1793–1848.* Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006. 252.

BÁR A TÁRSADALOMTÖRTÉNET Magyarországon jelentős pozíciókat szerzett, a (hazánkban még mindig) új irányzatok – a történeti antropológia, a mikro-történet – térhódítása nyomán Nyugat-Európában lábra kapó tematikus kísérletezés – a gyermekkor históriájától a magánélet rejtelsein át egészen a szaglás történetéig – e tájékon alig talált visszhangra, még kevésbé követőkre.

Innen nézve Mátay Mónika debreceni válásokkal foglalkozó könyve úttörőnek tekinthető. A szerző nem „osztályokat”, „rétegeket”, „folyamatokat” vizsgált, hanem saját bevallása szerint két évszázaddal korábban élt, nevükön nevezett, hétköznapi hőseihez, férjek és feleségek érzelmeihez, szenvedélyeihez, titkos vágyaihoz szeretett volna egészen közel férkőzni, illetőleg ezek kutatásának élményét olvasóival megosztani. Eközben pedig igyekezett adaptálni a különféle – néha egészen régi – „új irányzatok” eljárásait: nem csupán a bevezetőben megnevezett jogi antropológia, de a mentalitástörténet, a mikro-történet és az új kultúrtörténet hatása is kimutatható.

A válás történetének irodalmában általában véve a kontextualizálás két alaptípusával találkozhatunk. Egyrészt a hosszú időtartamokat vizsgáló történeti demográfia, illetőleg a „családtörténet” számol a házasságok felbontásával (főként a 20. századot illetően, amikor a jelenség tömegessé, a népesedési folyamatokat befolyásoló tényezővé lépett elő). Ebben az összefüggésben a válás korai története a jelen nézőpontjából tesz szert jelentőségre, s mindenekelőtt a robbanásszerű elterjedés magyarázatoként funkcionál. Másrészt ezzel szemben áll az az újabb keletű, antropológiai ihletésű megközelítés, amely általában véve a megszakíttóságot, az idegenséget hangsúlyozza, vagyis: a jogintézmény maitól teljesen elütő társadalmi használatának módozatait firtatja, s e jelentések másságát kísérli meg felfejteni rendszerint a 16–18. század egy-egy jól körülhatárolható időszakának és meghatározott közösségének vizsgálatával. Mátay Mónika kifejezetten az utóbbi eljárást preferálja, a jog társadalmi használatának kérdése foglalkoztatja: *„hogyan használták a múltban élt emberek a jogot, a konfliktusok kezelését [...] életpályájuk alakítására?”* (8.) A deklarált szándék ugyanakkor felemásan valósul meg, amennyiben a jog, a jogi forma, a válóperes eljárás a könyvben háttérbe szorul, s a szerző (legalábbis a munka első, nagyobb részében) a hangsúlyt az egyéni szándékok, döntések és cselekvések vizsgálatára helyezi. *„A mozgalmal forrásanyagának köszönhetően”* – indokolja választását a szerző – *„a házassági összetűzések túlmutatnak a jogi elemzés szűkös keretein, és lehetővé teszik, hogy a konfliktusokat és a viták megoldását az egyéni életstratégiák részeként, az egyéni sorsok kontextusában értelmezhesük.”* (63.) Erre szolgál az a három „esettanulmány”, amely három tönkrement házasság történetét követi nyomon (*Asszony nadrágban, Mizantróp férj és szószátyár feleség, A civisek erkölce, a prédikátor erkölce*).

A könyv második felében már a kollektívum, vagyis a debreceni cívisek világa kerül előtérbe. *A válások szociológiája, A nők helyzete, a Nyilvánosság struktúrái: színház és pletyka, a Nem, erkölcs, hírnév, a Testiség és érzelmek, az Erőszak tettel és szóval* fejezeteken keresztül egyfajta kollektív profilt rajzol meg a szerző. A könyv eme részén mindenesetre a mentalitástörténet hagyta rajta leginkább nyomát, amennyiben a házastársak s részben a rokonság, a szomszédság interakciói helyett a hosszútávon érvényesülő, a debreceni polgárok „különleges, kettős értékrendű, polgári és a vaskosabb paraszti kultúrát” (241.) vegyítő világát általában jellemző beállítódásokról, attitűdökről szól a történet.

A dramaturgiai fordulat – tehát a váltás az egyéni életpályákról a kollektív viselkedés vizsgálatára – valószínűleg annak tudható be, hogy Mátay Mónika, a debreceni válások elemzésével egy régi vitához is hozzá kívánt szólni (nem véletlen, hogy a munka a debreceni Csokonai Kiadónál jelent meg). „*A történeti irodalom máig sem tisztázta megnyugtatóan, valóban létezett-e befelé fordulás, debreceni mentalitás, volt-e valamiféle kollektív öndefiníció, amely a cívisek társadalmát jellemezte, vagy inkább csak a felszínes szemlélők sztereotípiáiról, előítéletéről van szó?*” – veti fel (31.). A szerző azzal, hogy előjáróban rögtön „kivételesnek” nevezi a „debreceni mentalitást” (8.), egyúttal állást is foglal. Mindenesetre a házasságok felbontása kapcsán nem egyszerűen azt beszéli el, miképp kerekedtek felül az egyének a jogi formákon és „külső” erkölcsi normákon, hanem egyúttal a helyi polgárok közössége által önmaga képére formált, sajátos elvárásaihoz idomított jogintézmény történetét is kibontja.

Jóllehet szerkezetileg – leszámítva egy rövidebb, *A nők helyzete* című fejezetet – nemigen különíthető el, Mátay Mónika tulajdonképpen egy harmadik fontos problémát is tárgyal: milyen elvárásoknak kellett megfelelniük a nőknek, milyen következményekkel jár(hat)ot a normaszegés, illetőleg valóban a gyengébb nemről kell-e beszélnünk, ha a házassági bontóperek feleségeit vesszük szemügyre? Mindenekelőtt a nők jogi aktivitását mutatja ki, amit egyebek mellett a perindítás nemi specifikációjával (eszerint a debreceni válókeresetek 52%-át a feleségek adták be), valamint az eredményesség mutatóival is alátámaszt. Végző soron az elterjedt, repressziót hangsúlyozó megközelítésekkel szembehelyezkedve, amellet érvel, hogy bár a közéletben nem vehettek részt közvetlenül, sorsuk korántsem az apa, vagy a férj kényétől-kedvétől függött: maguk alakíthatták azt, adott esetben a jog fegyverével.

Mindent összevetve a recenzens legfőbb kifogása, hogy az olvasó nem egészen azt kapja, amit a könyv címe ígér. A jogi antropológia ugyanis meglepően kevés nyomot hagyott a munkán: *törvényszéki játszmák* helyett házasságkonfliktusok történetét kapjuk, s a debreceni cívisek lelki világába nyerhetünk betekintést – Mátay Mónika történetei a *tárgyalóterem* helyett az *otthonokban* és a *piactéren* játszódnak. (Mindössze egy rövid fejezet – *A hálósobáktól a bíróságig* – szól a peres eljárásról.) Eme történetek megalkotásához viszont alapvetően a válóperes iratokat használja, amelyek mindenekelőtt a mellőzött törvényszéki játszmákat reprezentálják. De vajon tényleg beleshetünk-e a hálósobák kulcslyukain, feltárhatjuk-e a pereskedők legrejtettebb titkait, megismerhetjük-e a zsákutcába jutó házasságok történetét, anélkül, hogy figyelmet fordítanánk arra a procedúrára, amely előállította az intimitásokról tudósító forrásokat?

A társadalomtörténet régi problémája és egyben legfőbb szépsége, hogy miután az évszázadokkal korábban élt „benszülöttek” kikérdezése nem lehetséges (bár a félreértések ebben az esetben sem lennének elkerülhetők), a historikusnak írott forrásokhoz kell folyamodnia, amelyeket azonban zömmel a hatalom képviselői állítanak elő, s így korántsem áttetszők: nem vagy nem elsősorban a „benszülöttek” gondolatait, érzéseit, érzelmeit tükrözik. A szerző persze képzett történész, aki tudatában van a forráshasználat nehézségeinek: *„A válópert megindító kereset, s az alperes és a felperes egymásnak adott válasza, a különféle beadványok, amelyekkel a vitás házask a bíróságot bombázzák – félig-meddig irodalmi művek, amelyek óhatatlanul elferdítik a történéseket. [...] Amikor a férj és a feleség a bírósági aktákban egymással vitatkozik, valószínűleg a prókátorok háborújáról van szó. Óhatatlanul felmerül tehát a kérdés: ki adta a szájukba a szavakat, ki beszél?”* (64–65.)

Az érzékelt probléma és a követett metódus között feszülő ellentmondást Mátay Mónika igyekszik is feloldani: *„mindezen nehézségeket figyelembe véve sem volna célszerű elállni az elemzéstől, azon az alapon, hogy a jellembrázolások merő konstrukciók. Egyrészt, mert minden csúsztatás és trükk ellenére van egy bizonyos kontroll, amely korlátban tartja a valóság »felülírását« [...] Másrészt a jellemeken keresztül mégiscsak az emberek hétköznapi viselkedéséhez, a házasságok csődjének okaihoz férközhetünk közelebb, s erről természetesen nem mondhatunk le.”* (206–207.) Az érvelés ugyan meggyőzőnek tűnik, mégis megmarad a kérdés: milyen kritériumok, miféle szempontok szerint válogatja ki a történész az egymásnak gyakran homlokegyenest ellentmondó beszámolókból azokat a mozzanatok, amelyek – megítélése szerint – a hajdanvolt *„valóságot”, az emberek „hétköznapi viselkedésének”, a házasságok tönkremenetelének „okait”* tükrözik?

Meggyőződésem, hogy a Mátay Mónika által preferált megközelítésben fontos és érvényes értelmezés adható a válaszokról. A továbbiakban mégis azt próbálom végiggondolni, mire vezethetett volna a kötetben méltán felvillantott jogi antropológiai módszer következetes alkalmazása. Ha a házassági bontópereket valóban törvényszéki játszmákként fogjuk fel, amelyek szereplői nem kizárólag az érintett házastársak, illetve szűkebb és tágabb környezetük (szomszédság, rokonság, ismerősök), hanem a helyi hatalom (Debrecen szabad királyi város, az egyházközség képviselői, illetve az állam), talán másképp is megérthetjük a peres felek (és ügyvédek) stratégiáit, manővereit, amelyek mentén az adott házasság elbeszélései keletkeztek. Ebből a szempontból szerencsésnek mondható, hogy Mátay Mónika szívesen nyúl az egyes esetekhez, az esettanulmányok ugyanis természetüknél fogva kevésbé szakadnak el a válóperek kontextusától, legalább visszaadnak valamit a játszmákból is. Ugyancsak fontosak, és a konkrét forrásanyag alapján továbbgondolandók lettek volna, azok a megállapítások is, amelyeket a szerző a bírósághoz forduló kompromisszumkereső motivációról, a peregyezségekről (171–173.), vagy a személyes reputáció és a törvényszék döntéseinek összefüggéséről (205–206.) ír.

A vizsgált időszak elején a házassági jog területén nagy horderejű – a szerző által csak futólag érintett – hatalmi átrendeződés ment végbe, amely nyilvánvalóan kihatott a joggyakorlatra, s azon keresztül a debreceni házassági konfliktusok modalitására is. Emiatt okoz hiányérzetet, hogy a jozefiánus házassági nyílt parancsot

megelőző korszak a könyvben teljesen homályba vész.¹ Mi volt a helyzet a házasságok felbontásával, amikor még nem a világi hatóság, hanem az egyházközség végezte azt? Volt-e arra tényleges befolyása, a *Carolina Resolutio* értelmében, a nagyváradi püspöki szentszékeknek? (Ez a „kálvinista Róma” autonómiája szempontjából sem lényegtelen kérdés.) Az 1786-ban kiadott *Ehepatent* a világi bíróságokra bízta a házassági perek elbírálását, amelyet viszont az 1790/91: XXVI. tc. csupán ideiglenes jelleggel tartott fenn, és protestáns egyházi székek felállítását rendelte el. A megyei és szabad királyi városi törvényszékek illetékessége a protestáns házassági köteléki kérdéseket tárgyzó perekben csak azután vált véglegessé, hogy a felállítandó egyházi bíróságok mégsem alakultak meg.

Milyen következményekkel járt ez az átrendeződés helyi szinten, Debrecen esetében? A cívis város minden bizonnyal különleges helyzetbe került. Szabad királyi városként törvényszéke illetékessé vált a protestáns felek által kötött házasságok felbontása tekintetében. Így miközben a legtöbb magyarországi protestáns hívó ilyen ügyekben az általában katolikus többségű vármegye vagy szabad királyi város bíróságához kényszerült fordulni, az ország legjelentősebb református egyházközsége saját bírói fórumhoz jutott. Végeredményben a debreceniek, más magyarországi protestáns közösségek tagjaihoz képest, könnyebben válhattak el. Mátay Mónika ugyan nem ítéli soknak az évi 3–4 válóper, és a mintegy 80 kimutatható válást, ez a szám azonban – ha nem a francia forradalom idején tapasztalt válási gyakoriságot tekintjük mércének – magyarországi viszonylatban nem kevés. A Kúriához felterjesztett válóperek alapján készített, nyilvánvalóan tökéletlen, de az arányokat valószínűleg jól visszaadó statisztika tanúsága szerint Debrecenből 1788–1849 között mintegy 67 per érkezett a legfelsőbb bírói fórumhoz. Ezt a számot csak három jelentős protestáns lakossággal rendelkező vármegye, Gömör (186), Pest (103), és Bihar (79) múlta felül; a szabad királyi városokat számba véve pedig csupán Szatmárnémeti (33) említhető egy lapon a cívis várossal.²

Hasonlóképpen érdekes lett volna felvetni, milyen jogforrások alapján járt el, miféle joggyakorlatot alakított ki a válóperekben a debreceni városi törvényszék, hiszen a jozefiánus házassági pátens legfeljebb az eljárás- és anyagi jog kereteit jelölte ki, a bíróságnak tehát széles mozgástere nyílt. Hogyan csapódtak le a kálvinista hitelvek, a korábbi egyházi gyakorlat az eljárásokban, és miként befolyásolta az ítélezést a közösség morális állapotával kapcsolatos, végeérhetetlen helyi diskurzus? Ám persze a debreceni házassági bontópereket korántsem lehet pusztán a *communitas* belügyeiként kezelni, hiszen a törvényszéki bontó ítéleteket a Kúriának kellett felülvizsgálnia, amelyen keresztül, közvetett módon, az állam is érvényesít

¹ Egy debreceni válóperes esetnek a 18. század elejéről nyoma maradt Jókai Mór *Egetvívó asszonszonyszív* c. regényében, amely – mint mondani szokás – valós történeten (*Processus Baranyiana*) alapul.

² MOL Magyar Királyi Kúria levéltára. O. 21. lajstromkönyvek, illetve O. 33. mutatókönyv alapján számított adat. Fel kell hívni a figyelmet, hogy egy válóper kivételesen többször is megfordulhatott a Kúrián. Egyébként a Kúrián 1788-ban, tehát a könyv címében megadott 1793-as időhatár előtt fordult meg az első debreceni városi törvényszéktől felterjesztett, Székelyhidi Mihály és Szilágyi Erzsébet közötti válóper. Magyar Országos Levéltár. (MOL) O.21. Lajstromkönyv 5234.

hette akaratát a válási ügyekben. (Ráadásul a 19. század elején számos, a válóperes eljárással kapcsolatos központi rendelkezés született.)

Természetesen: az egyéni sorsokat, illetve a közösség jellemző magatartásformáit középpontba állító munka számára az elmondottak, a házassági jog területén kitapintott folyamatok, ahogy itt megjelennek, önmagukban érdektelenek lennének. Ugyanakkor ezeknek a folyamatoknak a figyelembe vétele az egyéni döntések és a civis közösségen belüli interakciók jelentéseinek felfejtéséhez fontos szempontokat adhatnak: a joggyakorlat vizsgálata nélkül a joghasználat sem érthető meg. Miért van az, hogy egyesek éppen egy válóper segítségével remélik megoldani házassági konfliktusukat, miközben mások kitartanak tönkrement házasságuk, gyűlölt házastársuk mellett?³ Akiket pedig nem riasztanak vissza a pereskedéssel járó költségek és nehézségek, hogyan törnek céljuk felé? Miként használják ki, időről-időre, a pereskedő civis házastársak (és ügyvédek) egymás ellenében a jogi kiskapukat, illetőleg a „hatalom” – az állam, a város, az egyházközség – esetleges belső konfliktusai nyomán nyíló mozgásteret? Hogyan vonják be játszmáikba környezetüket, milyen szerepet játszanak a felvonultatott tanúk? Miféle evidenciákat állítanak elő a válás vagy éppen annak megakadályozása érdekében? Ezek azok a kérdések, amelyekre a jogantropológiai megközelítés alkalmazásával választ remélhetünk.

Nagy Sándor

³ Ezt illetően, valamint általában véve a jogantropológiai megközelítés relevanciájával kapcsolatban megfontolandó megállapításokat olvashatunk magától a szerzőtől. Mátay Mónika: Egy gyűlölködő debreceni tímármester utolsó akarata. In: *Léptékoáltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk.: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc. Budapest, Osiris – Hermész Kör, 2003. 186–210.